

Mi köze a vallásnak a gazdasághoz? A vallás és a gazdaság összefüggés-vizsgálatának áttekintése

What is there in common between economy and religion? Overviewing the correlation among reli- gion and economy

---

Absztrakt

A 20. század kezdetétől egyre növekvő figyelem kíséri a vallási és gazdasági tevékenységek egymásra hatásának vizsgálatát. Habár Közép- és Kelet-Európában az említett határterület elemzése még gyerekcipőben jár, a nyugat-európai és főként tengerentúli vizsgálatok módszertanából és megállapításaiból sokat tanulhatunk. Jelen tanulmány a vallás társadalmi folyamatokra, kifejezetten a gazdálkodásra gyakorolt hatásának vallás- és gazdaságszociológiai elemzéseit tekinti át. A szekunder kutatás alapján megállapítható, hogy a zsidó-keresztény felekezetek aránya szignifikáns pozitív kapcsolatban áll a bizalom szintjével, az iskolázottsággal, és a vizsgált térségek némely gazdasági mutatójával is. A vallásgyakorlás gazdasági hatása leginkább a társadalom humántőkéjébe való befektetésként ragadható meg.

Kulcsszavak: vallásszociológia, gazdasági fejlettség, humántőke

Abstract

From the beginnings of the 20th century there is an ever increasing attention on how religion affects the economy. Western Europe and the United States are characterized by the mentioned trend, but Central- and Eastern Europe is less investigated about religious economic interdependencies. The current publication reviews the researches made by sociologists about the effects of religion on social and economic processes, which provide effective methodology and results for further investigations. According to secondary researches the proportion of Jewish and Christian denominations has significant positive influence on trust and on the level of education, furthermore there is a significant relationship between religion and certain economic indicators. Religious activity affects the economy as an investment in the human capital of the society.

Keywords: sociology of religion, economic development, human capital

BEVEZETÉS

Comte, Marx és Freud egykor azt feltételezték, hogy a vallás olyan zárvány az emberiség életében, amitől rövidesen – a gazdasági és technikai fejlődés következtében – megszabadulunk. A legújabb kori népszámlálási adatok és nemzetközi panelvizsgálatok mégis azt mutatják, hogy bár a világ egyes részein csökken a vallásgyakorlás aktivitása, a hittől való általános elfordulásról egyáltalán nem beszélhetünk, sok helyen dinamikusan nő a vallási tartalmak iránti kereslet.

A vallás és a gazdaság egymásra hatásának kiindulópontja, hogy a gazdasági döntések és cselekedetek az egyéni identitásból fakadnak, amelyet a kultúra, ezen belül a vallás bizonyos fokig meghatároz. Nem véletlen, hogy az Amerikai Közgazdasági Társaság osztályozásában a sor végén, a kulturális gazdaságtan kategóriában Z12 (JEL) kód alatt találjuk a vallási összefüggéseket. A témára számos szociológiai és közgazdasági folyóirat specializálódott^[1], bár kutatása elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban felkapott, miközben rengeteg európai és világszintű adatbázis elérhető a témában.

Vajon a vallásgyakorlás befolyásolja a gazdasági fejlettséget vagy éppen fordítva? Van-e a jelenben és volt-e a múltban gazdasági jelentősége annak, hogy egy országban élők többsége milyen vallási felekezethez tartozik? Hogyan lehet számszerűsíteni olyan puha vizsgálati tényezőket, mint a kultúra vagy a vallás? Egyáltalán milyen mutatókat érdemes elkülöníteni? Mennyire befolyásolja az egyén gazdálkodási attitűdjét, hogy hívő vagy nem hívő? A tanulmány a fenti kérdések rendszerezésére, a választ feltáró, szekunder források összehasonlítására vállalkozik, megadva a téma vizsgálatának néhány lehetséges módszerét.

1. A VALLÁS ÉS A GAZDASÁG KÖZÖS HALMAZA

A vallás és gazdaság egymásra hatását vizsgálva számos nézőponttal találkozunk. Elméleti irányból közelítve némely kutató a vallások erkölcsi érvelésének közgazdasági gondolkodásra gyakorolt befolyását vizsgálja (pl. Schumacher, 1973; Mueller, 2015; Zamagni 1995), míg mások abszolút menedzsment megközelítést alkalmaznak (pl.: Alford-Naughton, 2009; Tomka-Bögel, 2011). A legkülönbébb közgazdaságtudományi szakterületeken találkozhatunk a vallási-gazdasági összefüggésekkel, az 1. táblázat ezeket rendszerezi. A szakirodalom áttekintésekor a morálökonómia (elméleti gazdaságtan, gazdaságetika), gazdaságpolitika, vallásszociológia, menedzsment és gazdaságtörténet területein fedezhetünk fel kapcsolódási pontokat.

[1] Többek között Journal for the Scientific Study of Religion, Sociology of Religion, Review of Religious Research, Social Compass és Journal of Market and Morality.

1. táblázat: A vallás és gazdaság összefüggésének vizsgálati területei néhány kiemelkedő képviselőjével

Table 1 Research fields of economy and religion with prominent representatives

Morálökönómia	Gazdaságpolitika	Gazdaságtörténet	Vallásszociológia	Menedzsment
E. F. Schumacher	J. D. Mueller	R. H. Tawney	M. Weber	H. Alford
R. Aumann	T. Sedláček	W. McCagg	P. L. Berger	M. Naughton
S. Zamagni	G. North	M. Novak	L. R. Iannaccone	M. Tamari
Zsolnai László	Botos Katalin	Jáki Szaniszló	Tomka Miklós	Baritz Laura

Forrás: saját szerkesztés

A vallásból származtatható ösztönzők (incentives) gazdasági tevékenységre gyakorolt hatását elméleti irányból közelíti meg a *morálökönómia* (Tóth, 2016). A szakterületen olyan neves közgazdászok tevékenykednek, mint például a Nobel-díjas Robert Aumann, aki a Talmud üzleti jellegű dilemmáit játékelméleti megközelítésben tárgyalja (Aumann, 2003). Összefoglalóan tartalmazák az egyes vallások közgazdasági gondolkodást befolyásoló üzeneteit azok az elméleti munkák, amelyek jelen rendszerezésben a morálökönómia tárgykörébe tartoznak. Elméleti megközelítése miatt a gazdaságetika kiemelkedő magyar képviselőjének, Zsolnai Lászlónak a buddhista közgazdaságtannal foglalkozó műveit (ld. Zsolnai, 2010; Róna-Zsolnai, 2017) is ide sorolhatjuk.

A vallási elvek lehetséges alkalmazási terét zömében *gazdaságpolitikusok* vizsgálják (többek között Botos 2009; North, 1973; Sedláček, 2012), rámutatva a szent iratokban, teológiai művekben található elvek modern adaptálásának korlátaira is. Az egyes gazdasági rendszerek kialakulását, fejlődését, mindebben az egyházak szerepvállalását, historikus szempontból már a *gazdaságtörténészek* vizsgálják. A nemzetközi szinten meghatározó zsidó és keresztény hatást leíró szerzők (Tawney, 1926; McCagg, 1985; Novak, 1982) sorában kiemelkedik a magyar tudománytörténész Stanley Jáki, vagyis Jáki Szaniszló. Habár a bencés professzor nem kifejezetten gazdaságtörténetre fókuszált, fő művében (Jáki, 1990) a kereszténység gazdasági-társadalmi hatásaira is rávilágít. Jáki szerint például az indiai gazdasági fejlődést az azt átható hinduizmus animista hite gátolta (a verseny és teremtő rombolás elutasításával), Kínában pedig a panteista gondolkodás nem tette lehetővé a társadalmi, így gazdasági törvényszerűségek felismerését és követését (Schmidt, 2017).

A múltba fordulás helyett korának vallási-gazdasági összefüggéseit vizsgálja a *vallásszociológia*. Az alapvetően leíró jellegű szakterület alapjait Durkheim és Marx mellett Max Weber tette le, akinek korszakalkotó műve (1905) a témában talán legidézettebb és legtöbbet vitatott műként a vallások gazdasági hatásának vizsgálatában máig meghatározó. „A protestáns etika és a kapitalizmus

szelleme” című kötet egyrészt boncolgatja a reformáció gazdasági rendszer-váltó hatását, másrészt megfogalmazza a szekularizációs hipotézist is, így vizsgálva a vallás és gazdaság között fennálló ok-okozati viszonyt mindkét irányból. Weber munkásságának nagy részét a kereszténység mellett a hinduizmus és a buddhizmus, a konfucianizmus és a taoizmus, valamint a judaizmus gazdasági gondolkodásának elemzésére szentelte (Weber, 1920). A kutatások területi lehatárolása kapcsolódási pontot nyújt a regionális gazdaságtanhoz, hiszen az egyes országok vagy makrorégiók szintjén más és más eredményekre juthatunk.

Az 1970-es évektől a fent részletezett klasszikus közgazdaságtudományi szakterületek mellett egy új aldiszciplína is megjelenni látszik, Roger Finke, Rodney Stark és Lawrence Iannaccone munkássága nyomán. A szerzők a vallásos magatartást közgazdasági modellekkel magyarázzák, főként a racionális döntések elmélete alapján. Az általuk megalkotott vallás-gazdaságtan (economics of religion) még nem hivatalos szakterület, azonban fő művében már Adam Smith is foglalkozott a klérus és a hívők haszonmaximalizáló magatartásával (Anderson, 1988). A vallás-gazdaságtan vallási piacról, fogyasztókról (hívők) és szolgáltatókról (felekezetek) értekezik, a vallási tevékenységre pedig mint az egyén humán tőkéjébe vetett befektetésként tekint.

Végül a modellszerű gondolkodást hétköznapi üzleti alkalmazásra fordító *menedzsment* területén is lehetőség nyílik a kutatásra. A zsidó gazdálkodást nagyban befolyásolta a rabbik útmutatása, akik közül többen aktívak a talmudi és tórai szabályok üzleti nyelvre való lefordításában (Tamari, 1995; Sacks, 2007). Keresztény oldalon Alford és Naughton (2009), valamint Baritz (2016) és a Tomka-Bögel (2011; 2014) szerzőpáros művei nyújtanak az egyház társadalmi tanításával összhangban levő *menedzsment* gyakorlatot.

Jelen tanulmány fókuszában a továbbiakban az empirikus elemzésre is széleskörű lehetőséget nyújtó *vallás- és gazdaságszociológiai* témájú kutatások megalapozása, rendszerezése áll.

2. GAZDASÁGI TÁRGYÚ VALLÁSSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATOK

A nyugati civilizáció alapjai után kutatva, a kapitalista gazdaság- és társadalomszervezés egyik meghatározó tényezőjeként tárta fel Max Weber a protestáns etikát (Weber, 1905). Megállapításai szerint a kultúra többnyire a gazdálkodó jellemvonásain – úgymint becsületesség, megtakarítási hajlam, szorgalmas munkavégzés vagy idegenek iránti nyitottság – keresztül befolyásolja a gazdasági teljesítményt. Ugyanilyen fontos kulturális tényező lehet a vallásosság, valamint a személyes meggyőződés iránya és foka.

Ugyan számos gazdaságtörténész (pl.: McCagg, 1985; Ferguson, 2011) osztja Weber véleményét, kortársai között is találunk olyan közgazdászokat, akik megkérdőjelezték teóriáját. Marx (1859) szerint például nem az ember öntudata,

önreflexiója határozza meg az egzisztenciáját, hanem anyagi és társadalmi egzisztenciája befolyásolja tudatállapotát, beállítottságát. Napjainkban Acemoglu és Robinson (2012) az intézményi gazdaságtan irányából kérdőjelezi meg a kultúra mértékadó szerepét, szerintük a társadalmi-politikai intézményrendszer minőségéből fakadnak a különböző gazdasági teljesítmények. Habár érvelésüket meggyőzőnek tartom, megítélésem szerint az intézményrendszer nem önálló képződmény, kétségtelenül bizonyos kulturális, civilizációs gyökerekre épül. Jórészt ez a megfontolás vezette a következőkben bemutatott vallásszociológiai kutatásokat is, amelyek főként a zsidó-keresztény identitás gazdasági hatását vizsgálják.

2.1. MODERN VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEK

A 'vallás' kifejezésen olyan meggyőződések, cselekedetek és intézmények megosztását értjük, amelyek természetfeletti erők működésébe vetett hiten alapulnak (Iannaccone, 1998). Az elmúlt évszázadban számos kutatás szerint visszaszorult az egyházak társadalmi szerepvállalása, a vallás fontossága (ld. Berger, 1969), ugyanakkor sokan cáfolják ezt a nézetet. A következőkben a legmeghatározóbb vallásszociológiai elképzeléseket, elméleteket ismertetem, amelyek a téma empirikus kutatását is befolyásolják.

A vallásszociológia egy közösség felekezeti magatartásmintáit, hitvallásának alakulását és ezek társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálja (Tomka, 1996). Egyes kutatók megállapításai szerint a modern korra (1) szekularizáció, mások szerint (2) individualizáció, valamint (3) racionális döntéshozatal jellemző. A szekularizációs elmélet alapján a modernizálódó társadalmakban az egzisztenciális biztonság létrejöttével az egyházak szerepe, de még a szubjektív vallásosság is csökkenést mutat (Norris-Inglehart, 2004; Bruce, 2002). Az individualizációs tézis támogatói szerint azonban csak az egyházak látogatása esett vissza, a személyes hit mértéke antropológiailag meghatározott, viszonylagos állandónak tekinthető (Korpics-Wildmann, 2010). A harmadik irányzat – főként amerikai – képviselői szerint a kínálati oldal választékától és minőségétől függ az egyházlátogatás gyakorisága. A racionális döntéseket vallástanulmányokba integráló elmélet alapján élénkebb a szervezeti keretek közti vallásgyakorlás, amennyiben a hagyományos szolgáltató egyházak mellett az új társadalmi igényekhez alkalmazkodó intézmények is megjelennek, hiszen az élet nagy kérdéseire választ váró kereslet nagyjából állandó (Stark-Iannaccone, 1994). Chaves és Cann (1992) megállapításai szerint az állam beavatkozása, egyházi szabályozása csökkenti a felekezetek hatékonyságát és ezáltal a hívők intézménylátogatását is (ld. volt szocialista országok és Kína).

Hit, vallásos magatartás és közösséghez való tartozás – általában ezzel a három tényezővel írható le egy társadalmi csoport vallásgyakorlata. A PEW Intézet kutatásai (PEW Research 2010; 2012; 2014; 2015) alapján látható, hogy az egyes társadalmakban e három tényező nem feltétlenül ugyanolyan erős. Míg Nyugat-Európában (főként Nagy-Britanniára támaszkodva) erőteljes a hit, de üresek

a templomok és a napi vallásgyakorlat sem meghatározó, addig a Távol-Keleten rendszeres rituálékon vesznek részt a helyiek, hitbeli meggyőződés, konkrét közösséghez való tartozás nélkül. Mindezek fényében érdekes, hogy Közép- és Kelet-Európában jellemzően jelen van az emberek életében a személyes meggyőződés és a felekezethez való tartozás, azonban a mindennapos hitgyakorlat elmarad.

2.2. KUTATÁSI MEGKÖZELÍTÉSEK

A vallás- és gazdaságszociológiai vizsgálatok rendszerezésekor azt látjuk, hogy a témában végzett kutatások elemzési szintje, időkezelése, hipotézisének ok-okozati összefüggése és természetesen módszere is nagymértékben eltér egymástól. Az ismert kutatások eltérő megközelítéseit példákkal illusztrálja az 1. ábra.

1. ábra: A vallásszociológiai kutatás különböző irányai és kapcsolódó tanulmányok
Figure 1 Research directions in sociology of religion and the related articles

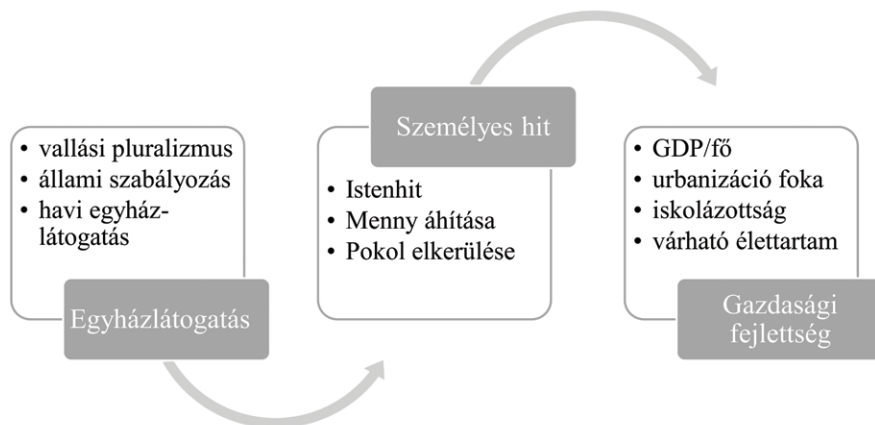
Forrás: saját szerkesztés

Az elemzések egy nagy blokkja Max Weber kutatásához és az általa felállított protestáns etika hipotézishez kötődik. Ezek a vizsgálatok főként a nyugat-európai országok vallási és a gazdasági mutatóit vizsgálják, empirikusan bizonyítva vagy cáfolva a protestánsok anyagi fölényét a katolikusokkal szemben. A makroelemzések vallási indikátorai ebben az esetben a hívők felekezeti megoszlása (vallási pluralizmus) és az egyházak állami szabályozásának mértéke, míg gazdasági indikátorként többnyire a HDI mutató elemeivel, az egy főre jutó GDP-vel, az iskolázottsággal és a várható élettartammal találkozunk.

A vallás gazdasági befolyását leíró mikro jellegű kutatások abból a feltevésből indulnak ki, hogy a vallásosság az egyéni identitás szerves része, amely befolyásolja motivációnkat, prioritásainkat, így gazdasági döntéseinket is. Egyéni szinten a vizsgálat középpontjában így a személyes meggyőződés áll,

melynek inputja az egyházlátogatás és az elérhető egyházi szolgáltatások, emellett az egyén gazdasági etikáján keresztül pedig hatást gyakorol a jövedelemre. Természetesen a különböző hiteket makroszintre is ki lehet terjeszteni (aggregálni), így pedig egy terület gazdasági fejlettségi mutatóit kapcsolhatjuk össze az önmagukat vallásosnak tartók számával, hitük mértékével, az otthoni és egyházi hitgyakorlás gyakoriságával.

2. ábra: Az egyházlátogatás és a személyes hit hatása a gazdasági fejlettségre
 Figure 2 The effect of religious belief and church attendance on economic development

Forrás: Barro-McCleary (2003) és PEW Research (2017) alapján saját szerkesztés

Minél nagyobb a vallási pluralizmus egy országban, annál gyakoribb az egyházlátogatás Barro és McCleary (2003) kutatásai alapján, amely állítás alátámasztja Stark és Iannaccone racionális döntés elméletét. Vizsgálatukban az otthoni vallásgyakorlás inputja az egyházlátogatás, outputja pedig a személyes hit, így érthetővé válik, hogy az egyházlátogatás közvetett, a hitbéli meggyőződés viszont közvetlen módon befolyásolja a gazdasági fejlettséget. Barro és McCleary (2003) kifejti azonban, hogy a 2. ábrán bemutatott hatásmechanizmus csak akkor pozitív, ha az egyházlátogatás erősíti a személyes meggyőződést, ellenkező esetben a gazdasági fejlődés gátjává is válhat.

2.3. KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Habár a vallás- és gazdaságszociológiai kutatások kezdete a 20. század elejére nyúlik vissza, ezek többsége megfigyeléseken alapszik, empirikusan csak később nyertek megerősítést. A statisztikai módszerekkel mért vallási és gazdasági összefüggések elemzését így a rendszerváltástól napjainkig tekintem át, nyugat-európai és amerikai kutatásokra támaszkodva (2. táblázat).

2. táblázat: Gazdasági témájú vallásszociológiai kutatások fókusza, módszere és legfőbb megállapítása

Table 2 Methods and results of researches in sociology of religion with economic approach

Szerző (k)	Vizsgálati kérdés	Módszer	Megállapítás
Glahe-Vohries (1989)	A vallás, a politikai szabadság és a gazdasági fejlettség kapcsolata.	Regresszió elemzés 150 országos mintán, 1973 és 1984 között	A zsidó-keresztény értékrend megléte és a politikai szabadság szintje együttesen legalább 40%-ban meghatározza egy ország gazdasági fejlettségét.
Delacroix-Nielsen (2001)	Felekezeti hovatartozás és gazdasági fejlettség kapcsolata, 19. sz.	Korreláció elemzés 17 európai ország vagyoni, infrastrukturális, munkaerőpiaci, csecsemőhalandósági rátáján	Szignifikáns pozitív kapcsolat a protestáns többség és a banki megtakarítás között, negatív kapcsolat az úthálózat hosszával.
Barro-McCleary (2003)	A vallásosság hatása a gazdasági fejlettségre	Korreláció, regresszió elemzés, 1981 és 1999 közötti évekre, 41 ország vizsgálata instrumentális változókkal	Szignifikáns negatív kapcsolat a vallásosság és az urbanizáció között, míg pozitív kapcsolat az iskolázottsággal. Az egyházlátogatás gyakorisága csökkenti, míg a vallási meggyőződés foka növeli az 1 főre jutó GDP-t.
Guiso et al. (2003)	Bizalom kapcsolata a felekezeti hovatartozással	Regresszió elemzés, 1981 és 1997 közötti évekre, nemzetközi panelkutatás, kontrollváltozókkal	A vallásosan nevelt emberek jobban bíznak embertársaikban, mint a nem vallásosak, minél erősebb a vallásgyakorlás, annál erősebb a bizalom. Szignifikáns negatív kapcsolat csak a hindu hit esetén mutatható ki.
Barro-McCleary (2006)	A vallásosság kapcsolata a weberi erényekkel	Regresszió elemzés, WVS nemzetközi panel (78 ország), 1995, 2000	A három erény közül a vallásosság leginkább a munkatitka, másodsor a becsületesség, harmadrészt a takarékoság mértékét határozza meg. A pokolban való hit pozitívan hat a munkaetikára.
Guiso et al. (2006)	Vallási felekezeti viszonya az állami újraelosztáshoz	Regresszió elemzés, Egyesült Államok, kontrollváltozók	Más felekezetűekhez képest a protestánsok, katolikusok és zsidók negatívan viszonyulnak az állami újraelosztáshoz.
Young (2009)	Weber protestáns etika tézisének empirikus helytállósága	Regresszió elemzés, történeti GDP adatok alapján (Maddison), 1500 és 2000 közötti évekre	1700 és 1960 között átlagosan 27%-kal alacsonyabb 1 főre jutó GDP jellemezte a katolikus országokat, mint a protestáns országokat.

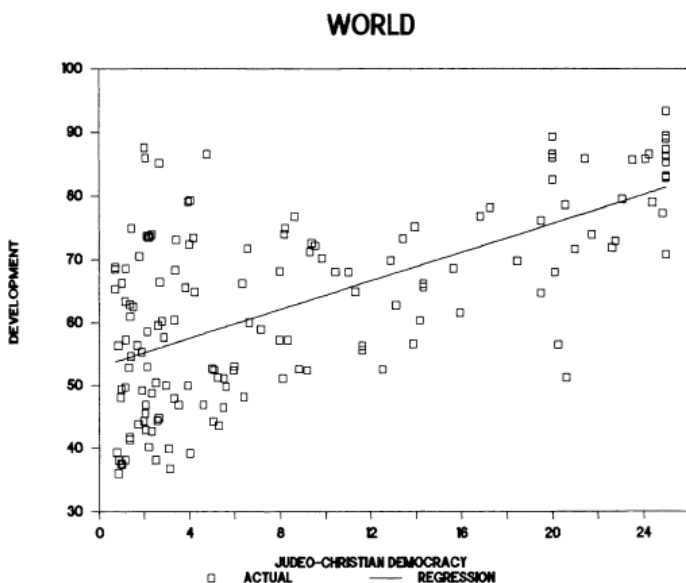
Forrás: saját szerkesztés

A politikai szabadság, az intézményi berendezkedés gazdasági hatásának vizsgálata népszerű téma napjainkban, ezzel foglalkozik az Acemoglu-Robinson és a Glahe-Vohries szerzőpáros. Utóbbiak egy lépéssel továbbmerészkedtek, hisz a politikai berendezkedés eredőit is vizsgálták. A világ százötven államára terjedő

kutatásukban tizenkét éves periódusban elemezték az egyes országok felekezeti megoszlását, politikai szabadság szintjét és gazdasági fejlettségét. A politikai szabadságot egy akadémikusok által elfogadott indexszel (*Survey of Freedom* – Gastil, 1985) mérték, vallási indikátoruk pedig a zsidó és keresztény felekezethez tartozók aránya a lakosságon belül. Gazdasági adataikat a nemzetközi statisztikákat összegző *Britannica Book of the Year 1986* adatbázisból merítették. Négy mutatót vettek figyelembe egyenlő súlyozással: 1) GNP/fő 2) várható élettartam 3) felnőtt írástudás 4) csecsemőhalandóság. A vizsgált 150 országból 82 zsidó-keresztény dominanciával rendelkezett. Megalkották a Zsidó-Keresztény Demokrácia Indexet (Judeo-Christian Democracy), amely minden egyes ország politikai szabadság indexét (5 fokú skála) beszorozta az országban élő zsidó és keresztény lakosok arányával (5 fokú skála), ezzel egy 25 elemű arányskálát létrehozva (3. ábra). Regressziós modelljükben a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index mértéke 40%-ban magyarázatot nyújt egy adott ország gazdasági fejlettségére, míg kapitalista országokban ez az arány 53%. A kutatás szerint a zsidó-keresztény kultúrával átitatott országokban nagyobb eséllyel jön létre és marad fenn demokratikus berendezkedés, valamint a gazdasági teljesítmény is pontosabban becsülhető, ha a politikai szabadság mellett a felekezeti hovatartozást is figyelembe vesszük.

3. ábra: Gazdasági fejlettség és a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index kapcsolata globálisan
Figure 3 Global relationship between economic development and the Index of Judeo-Christian Democracy

Graph 5. Development and Judeo-Christian democracy: Global

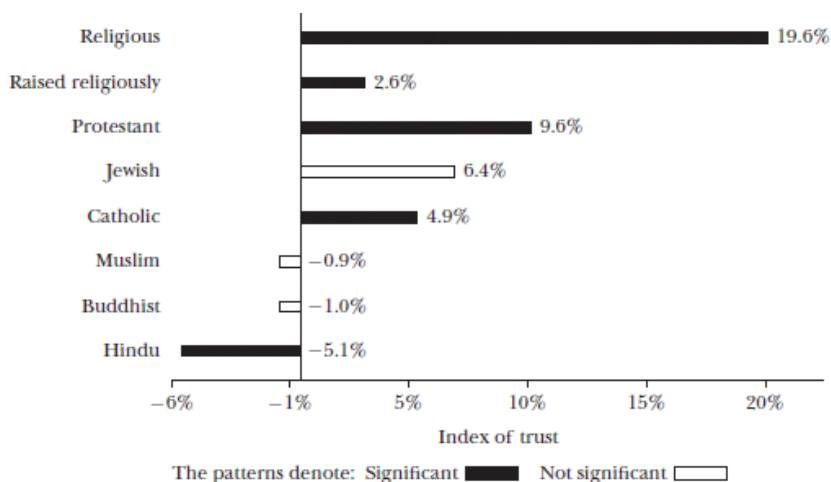
Forrás: Glahe-Vohries (1989, 208)

A szociológia klasszikus kérdése, hogy vajon a gazdasági fejlettség befolyásolja-e a vallásosságot vagy a vallási tényezők a gazdasági fejlettséget. Barro és McCleary (2003) instrumentális változókat iktattak regressziós elemzésükbe, hogy a vallás - gazdasági fejlettség ok-okozati viszonyt alátámasszák. A kauzális viszony rögzítéséhez az alábbi instrumentális változókat használták: államvállás jelenléte, állami szabályozás mértéke, vallási pluralizmus szintje, felekezeti megoszlás. Az instrumentális változók erős korrelációban vannak a vallási indikátorokkal (egyházlátogatás gyakorisága, hitbeli meggyőződés foka), ugyanakkor nem álltak közvetlen összefüggésben a gazdasági fejlettséggel. A 41 országból álló, főként OECD tagállamokat tömörítő adatbázisukon logisztikus regresszió elemzést futtattak. A kutatás főbb megállapításai a következők:

- A vallási meggyőződés szintjét rögzítve, a növekvő egyházlátogatási gyakoriság csökkenti az éves GDP-t.
- Az egyházlátogatás szintjének kontrollálása mellett a személyes vallási meggyőződés szignifikáns pozitív hatással van az egy főre jutó GDP-re.
- A Pokoltól való félelem serkentőbben hat a gazdasági fejlettségre, mint a Mennyországba vetett hit, a kapcsolat mindkét esetben pozitív, statisztikailag szignifikáns.
- Míg az iskolázottság pozitív kapcsolatban van a vallási indikátorokkal, addig az urbanizáció foka szignifikáns negatív összefüggést mutat.

A kutatás korlátja, hogy a zsidó-keresztény és muszlim vallásúak esetén értelmezhető a Pokol/Menny létezésébe vetett hit, ugyanakkor a buddhista válaszadók esetében ez nem releváns. A szerzők szerint az egyházlátogatás gyakorisága azért nem hatott a modellben pozitívan a gazdasági növekedésre, mert nem járult hozzá a hitbeli meggyőződés erősödéséhez, csupán szinten tartotta azt. Eközben azonban a hitgyakorlás forrásokat von el más gazdasági/társadalmi területektől, ami csökkentheti a fejlődést. Megállapításuk szerint elképzelhető az a forgatókönyv, hogy a gyakoribb egyházlátogatás növelje a GDP-t, ez esetben azonban olyan hitgyakorlat szükséges, amely megerősíti a hívők meggyőződését és pozitív gazdasági viselkedésre sarkall.

4. ábra: A vallás hatása a bizalomra
 Figure 4 The effects of religion on trust

Forrás: Guiso et al. (2006, 30)

A felekezeti hovatartozás és a bizalom szintjének összefüggésére mutatott rá szerzőtársaival Guiso (2003) vizsgálata (a 4. ábra a 2003-as kutatás 2. és 4. táblázatára hivatkozik). A WVS kutatás (World Value Study) bizalmi indexét vetették össze a kutatásban résztvevők felekezeti hovatartozásával, miközben kontrollálták az egészségi állapotot, nemet, életkort, iskolázottságot, társadalmi osztályt és jövedelmi szintet. A nemzetközi panelkutatás regressziós elemzése alapján azok az emberek, akik vallásos neveltetést kaptak, 2,6%-kal jobban bíznak embertársaikban, mint akik nem, míg a rendszeres egyházlátogatók bizalmi szintje csaknem 20%-kal magasabb a nem vallásosakénál. Nem mindegy ugyanakkor, hogy ki milyen felekezethez tartozik: a kutatás szerint a protestáns és a katolikus hit szignifikáns pozitív, míg a hindu hit szignifikáns negatív összefüggésben áll az egyének bizalmi szintjével.

Három évvel később ugyanezek a szerzők az egyes felekezetek állami újraelosztáshoz való viszonyulását mérték (Guiso et al., 2006). Az Egyesült Államok lakosaira szűkített regresszió-elemzés szerint a protestánsok, katolikusok és zsidók a nem vallásos polgárokhoz képest negatívan viszonyulnak a redisztribúcióhoz. Szignifikáns összefüggésre csak az első két felekezet esetén tudtak rámutatni, közülük is a protestánsok averziója a legerősebb (-6%) az újraelosztással kapcsolatban. Más vallási felekezetek esetén pozitív, bár nem szignifikáns kapcsolatot mutattak ki. Kutatási eredményük alátámasztja Glahe és Vohries (1989) azon megállapítását, hogy a zsidó-keresztény értékrendhez legközelebb a kapitalista gazdasági rendszer áll. Az 1989-es vizsgálat szerint ugyanis a kapitalista országokban a legerősebb a kapcsolat a Zsidó-Keresztény Demokrácia Index és a gazdasági fejlettség között ($R^2=0,52$), míg a szocia-

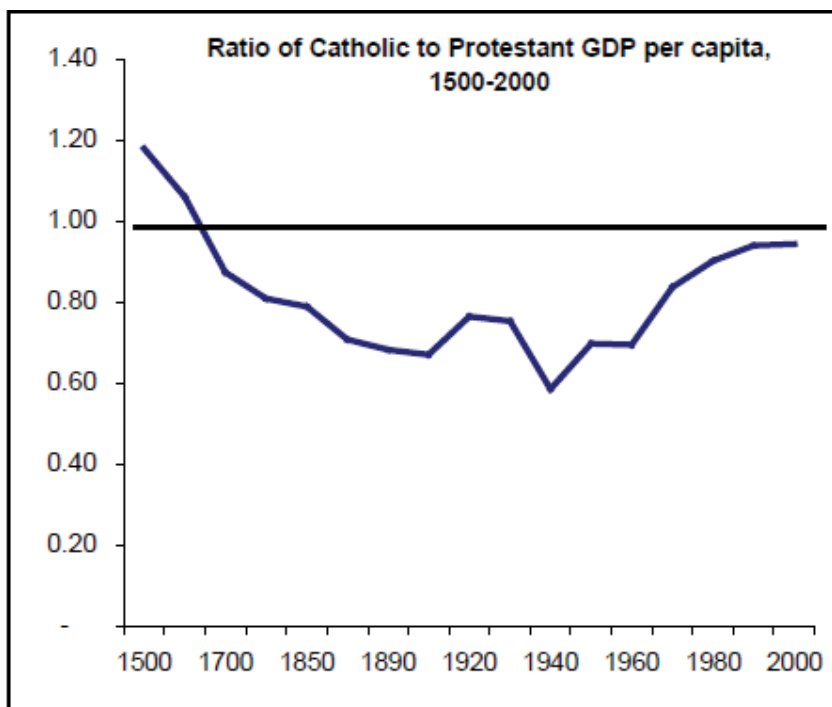
lista berendezkedésű országokban a legalacsonyabb ($R^2=0,12$). Eredményeikkel összefüggésbe hozható XI. Pius pápa (1931) viszonyulása, aki elhatárolódott a keresztényszocializmustól az egyéni tulajdon háttérbe szorítása miatt.

Végül Max Weber protestáns etika tézisének empirikus bizonyíthatóságával foglalkozik a szociológiai kutatások nagy blokkja. Weber szerint a protestáns országok gazdasági fejlettségbeni előnyét vallási nézeteikből származtatható gazdálkodási attitűdöknek köszönhetik. Hogy ez tényleg így volt-e, azt utólag nehéz lenne empirikusan igazolni, Barro és McCleary (2006) azonban vállalkozott a weberi attitűdök aktuális összefüggéseinek vizsgálatára. A munkaetikát, a becsületességet és a takarékoságot vizsgálták regresszió-elemzéssel, a WVS 1995-ös és 2000-es hulláma alapján, 78 országra terjedően. Azt vizsgálták, hogy a három weberi attitűd milyen erős kapcsolatban áll az illető vallásosságával és felekezeti hovatartozásával. Eredményük szerint a leginkább vallásból eredeztethető attitűd a munkaetika ($R^2=0,55$), második helyen a becsületesség ($R^2=0,21$), végül a takarékoság ($R^2=0,13$) áll.

A protestáns etika hipotézis erős kapcsolatot sejtet a felekezeti hovatartozás és a gazdasági fejlettség között. Történeti GDP adatok alapján (Maddison, 2003) az összefüggést Young (2009) tesztelte, aki megerősítette Weber állítását. 1700 és 1960 között a kutatás szerint átlagosan 27%-kal alacsonyabb 1 főre jutó GDP jellemezte a katolikus országokat, mint a protestáns országokat. Összefoglalóan három korszakkal írja le a szerző Nyugat-Európa gazdaságtörténetét: divergencia (1500–1870), stabilizáció (1870–1960), konvergencia (1960–2000). Az elsőben jellemzően csökkent a katolikus fejlettség a protestáns országokhoz viszonyítva, a 2. szakaszban megmerevedett a különbség, a harmadikban pedig gyors közeledés következett. Young nem állítja, hogy ténylegesen az eltérő munkamorál és takarékoság határozta meg a gazdasági fejlettséget, csupán a statisztikai kapcsolatot detektálta (5. ábra). Weber elképzelése mellett az alábbi feltételezésekkel magyarázza a protestánsok gyorsabb anyagi fejlődését: 1) az írni-olvasni tudás drasztikus javulása (Becker–Wössmann, 2007 humán tőke tézise is ezt támasztja alá); 2) a politikai gazdaság szekularizációja (Tawney, 1926); 3) az ellenreformáció gátló hatása a tudományos fejlődésre (Landes, 1998); 4) a transzatlanti kereskedelemben való részvétel (Acemoglu et al., 2005). Lehetséges, hogy nem a gazdaságetikai különbségek járultak hozzá az eltérő protestáns és katolikus gazdasági fejlődéshez, ugyanakkor a magyarázatok szinte mindegyike a felekezeti hovatartozásból származtatja azokat a társadalmi változásokat, amelyek később a gazdasági mutatókban is megnyilvánultak.

5. ábra: Katolikus gazdasági teljesítmény a protestáns régiókhöz viszonyítva 1500 és 2000 között

Figure 5 Catholic Economic Performance Relative to Protestant Regions between 1500 and 2000

Az elemzés viszonyítási alapja (egyenes) a protestáns régiók gazdasági teljesítménye.

Forrás: Young (2009, 11)

Nem erősítik meg Weber állításait Delacroix és Nielsen eredményei (2001). A becsült GDP adatok helyett – amely kétségtelenül Young (2009) kutatásának korlátja – a szűkösen elérhető 19. századi empirikus bizonyítékokhoz nyúltak. Korrelációelemzésüket 17 európai ország banki megtakarításain, csecsemőhalandóságán, kereskedelmi úthálózatán és a mezőgazdasági, illetve ipari alkalmazásban levők számán végezték. Mindezeket a fejlettségi mutatókat az egyes államok felekezeti megoszlásával, a protestánsok arányával vetették össze. Megállapításaik szerint a banki megtakarítások számában és összegében ténylegesen kimutatható szignifikáns protestáns fölény, ugyanakkor az egyik legfontosabb infrastrukturális mutatóban, az úthálózat hosszában a protestáns országok alulmaradtak. A kutatás korlátjaként említik a szerzők, hogy a vizsgált országok demográfiai háttere nagyon heterogén, igazán érdemleges eredményhez régiószintű vizsgálattal juthatnánk, azonban a feltárt korszakból ilyen részletes empiria nem áll rendelkezésre. A porosz területek írni-olvasni tudó népességére és iskolával való ellátottsá-

gára viszont regionális adatokat is talált Becker és Wössmann (2007; 2010), akik bebizonyították a szignifikáns pozitív kapcsolatot a protestantizmus és az írástudás, valamint a gazdasági fejlettség között.^[2] Utóbbiak kutatási eredménye azért is fontos, mert Max Weber porosz területeken figyelte meg a vallási felekezetek eltérő gazdasági orientációját, illetve Luther reformációja is innen indult.

3. JAVASLATOK TOVÁBBI KUTATÁSOKHOZ

A vallás és a gazdaság kölcsönhatásának vizsgálatára számtalan lehetőség kínálkozik, tanulmányomban bemutattam a leggyakoribb kutatási irányokat. Amennyiben empirikusan igazolt, szociológiai vizsgálatokat szeretnénk végezni, úgy a szakirodalom feltárásából hasznos tanácsokat szűrhetünk le a további kutatások elvégzéséhez.

A publikációban bemutatott szociológiai vizsgálatok vallási és gazdasági indikátorok közötti kapcsolatot mérték, többnyire korreláció- és regresszió-elemzéssel. A leggyakrabban használt vallási indikátorok a következők: magukat vallásosnak tartók aránya, a vallási tartalmakban (Isten, túlvilág, reinkarnáció, stb.) hívők aránya, a társadalom felekezeti megoszlása, az egyházlátogatás gyakorisága, a személyes hitélet rendszeressége. A felsorolt tényezőkkel a vallásosság viszonylag teljes körűen leírható, megfelelő képet kaphatunk így egy adott területen élők vallási magatartásáról. A gazdasági indikátorok palettája rendkívül széles, a leggyakoribb mutatók az egy főre jutó GDP, a várható élettartam, az iskolázottság szintje, de ezek mellett a gazdasági rendszer minősége (kapitalista/szocialista/vegyes), az urbanizáció foka, az infrastruktúra állapota és még sok más változó bevonható az elemzésbe. A kutatások egy része kontrollváltozók beépítésével csökkenti a vallási indikátorok gazdasági magyarázóerejét. A vizsgálatokban az általános demográfiai változók – életkor, nem, iskolázottság, társadalmi osztály, stb. – segíthetnek az egyéb hatások kiszűrésében.

A szekunder kutatások fényében kirajzolódnak azok a további kutatási irányok is, amelyeket kevesen vizsgáltak és emellett új összefüggésekre vezethetnek. Habár Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok vallási-gazdasági összefüggéseit sokan elemezték, Közép- és Kelet-Európa tekintetében feltáratlan területeket találunk. A térség vizsgálata azért is fontos, mert bár a kontinens nyugati felében igazoltnak látszik a szekularizációs hipotézis, a volt szocialista országokban a rendszerváltást követően statisztikailag kimutatható szinten növekedett a vallásosság. Az elmúlt csaknem harminc évben emelkedett az önmagukat vallásosnak tartók száma, az Istenben hívők aránya, a személyes hitéletet élők (pl. imádkozás) aránya, csupán az egyházlátogatás gyakorisága csökkent (Müller, 2013). Egy ilyen virulens vallási életet élő térségben a hitélet gazdasági hatásait is érdemes felkutatni, a pontosabb eredmények érdekében régiós vagy járási szinten.

[2] Miatán a szerzők kontrollálták az írástudást, azt követően már eltűnt a szignifikáns kapcsolat a protestáns többség és a magasabb gazdasági fejlettség között. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy az írni-olvasni tudók számának gyors növekedése a reformátorok Bibliaolvasást népszerűsítő törekvéséből fakadt.

Az empirikus kutatáshoz Közép- és Kelet-Európára vonatkozóan is megfelelő adatokhoz juthatunk. A regionális szintű gazdasági mutatók az EUROSTAT adatbázisaiban megtalálhatóak, illetve az országos statisztikai központok is segítségünkre lehetnek. Nyelvi akadályok és az adatgyűjtés eltérő módszertana miatt utóbbiak használata kissé nehézkes, így országok közötti vizsgálatokban korlátozottan, inkább nemzeti szintű kutatásban alkalmazhatóak az innen származó adatok. A vallási indikátorok egy részét (felekezeti megoszlás) népszámlálási statisztikákból kivonhatjuk, azonban a hitbeli meggyőződéssel és egyházlátogatással kapcsolatban így szűkösi információhoz jutunk. Utóbbiakban segítségünkre lehetnek a térségben végzett értékutatók, így a European Value Survey (EVS), illetve az International Social Survey (ISS) elérhető adatbázisai, melyekben attitűdállítások segítségével mérték a vallásosságot, és a válaszok révén országosan reprezentatív mintához jutunk. Az említett kutatásokba a legkülönbözőbb szocioökonómiai kérdések is bekerültek, így széleskörű vizsgálatot tesznek lehetővé. Amennyiben regressziós modell instrumentális változójaként az állam és az egyház kapcsolatára is kíváncsiak vagyunk, úgy pedig az ARDA adatbázisai lesznek a segítségünkre. A vallási adatszolgáltató társaság, vallás és állam adatbázisában olyan nemzeti mutatókat találunk, mint a vallásszabadság mértéke, az állam vallási területen való beavatkozásának szintje, az államvallás megléte.

A nagyléptékű kvantitatív vizsgálatokat célszerű kvalitatív kutatással is kiegészíteni, ezáltal a makro szint helyett az egyéni hit és jövedelem összefüggéseire is rámutathatunk. Az egyes felekezetek gazdasági tanításának feltárásában szakértői mélyinterjúk, illetve a vallási iratok tartalomelemzése segíthet. A hívek vallási irányultságából fakadó gazdasági döntéseik vizsgálatában pedig egyéni mélyinterjúk a célravezetők (fókuszcsoportban feltehetően nem kapnánk érdemi válaszokat, hiszen a vallás sokak számára tabutéma).

4. KONKLÚZIÓ

A vallásos hit és felekezeti hovatartozás gazdasági mutatókra gyakorolt hatásának vizsgálata az elmúlt évtizedekben felélénkült, ami a téma kutatásának aktualitását mutatja. A virulens kutatási terület további jelentőségét az adja, hogy a világvallások missziós tevékenysége erősödik, a vallás geopolitikai súlya megnövekedett (Huntington, 2015). Jelen tanulmány a gazdaságszociológia klasszikusai mellett az elmúlt évek meghatározó kutatási eredményeit tárta fel és hasonlította össze, melyek konklúziója többnyire egymást erősítette, itt kevésbé találkozunk egymásnak ellentmondó következtetésekkel.

Az elemzett szekunder kutatások alapján Stark és Iannaccone (1994) humán tőke elmélete sok tekintetben megalapozást nyert. Eszerint a vallási jellegű beruházások (egyházlátogatás, anyagi felajánlás, személyes hitélet) az egyéni vallási tőkét valamint a társadalmi humántőkét is növelik. Az egyén vallási tőkéje a vallási ismeretekből (oktatási tőke), az egyházi tanításokhoz és szokásokhoz fűződő viszonyból (kulturális tőke) és az egyháztagokkal való kapcsolata-

tokból tevődik össze (Feleky, 2007). A vallásgyakorlás többek között úgy növelheti a társadalmi tőkét, hogy erkölcsi előírásai mentén jelentősen hozzájárul a szerződések biztonságához, ezáltal csökkenti a gazdaságban jelenlevő tranzakciós költségeket. A pozitív társadalmi hatást alátámasztja a hitgyakorlás és a bizalom pozitív kapcsolata, a zsidó-keresztény értékrend és a politikai szabadságjogok közötti erős korreláció, a vallás szerepe a becsületesség, takarékoság és munkaetika attitűdjeinek kialakulásában.

A tanulmányban rendszerezett kutatások alapján tehát kijelenthető, hogy az egyes vallások különböző mértékben és irányban, de hozzájárulnak a társadalmi humántőke alakításához, amelynek gazdasági hatásai kimutathatóak. Ezen megállapítás alapján javasolt a vallás és a gazdaság összefüggéseinek további kutatása, Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

IRODALOMJEGYZÉK

- Acemoglu, D.–Johnson, S.–Robinson, J. A. (2005) The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth. *American Economic Review*, 95, 3, pp. 546–579.
- Acemoglu, D.–Robinson, J. A. (2012) *Why Nations Fail*. Crown Publishing Group, Massachusetts.
- Alford, H. J.–Naughton, M. J. (2009) *Menedzsment ha számít a hit – Keresztény társadalmi elvek a modern korban*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Anderson, G. M. (1988) Mr. Smith and the Preachers: The Economics of Religion and the Wealth of Nations. *Journal of Political Economy*, 96, 5, pp. 1066–1088.
- Aumann, R. J. (2003) Risk Aversion in the Talmud. *Economic Theory*, 21, 2–3, pp. 233–239.
- Baritz S. L. (2016) *Háromdimenziós gazdaság – Lehet-e gazdálkodni erényetikai paradigmában?* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Barro, R. J.–McCleary, R. M. (2003) Religion and Economic Growth. *American Sociological Review*, 68, pp. 760–781.
- Barro, R. J.–McCleary, R. M. (2006) Religion and Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 20, 2, pp. 49–72.
- Becker, S. O.–Wössmann, L. (2007) Was Weber wrong? A human capital theory of protestant economic history. *The Quarterly Journal of Economics*, 124, 2, pp. 531–596.
- Becker, S. O.–Wössmann, L. (2010) The Effect of Protestantism on Education before the Industrialization: Evidence from 1816 Prussia. *Economics Letters*, 107, 2, pp. 224–228.
- Berger, P. L. (1969) *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Anchor, New York.
- Botos K. (2009) *Keresztény gazdaság – Globális piacgazdaság*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Bruce, S. (2002) *God is Dead: Secularization in the West*. Wiley-Blackwell.
- Chaves M.–Cann, D. E. (1992) Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure. *Rationality and Society*, July, pp. 272–290.

- Delacroix, J. – Nielsen, F. (2001) The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe. *Social Forces*, 80, 2, pp. 509-553.
- Feleky G. A. (2007) *Vallásgazdaságtan. Közgazdasági megközelítések alkalmazása a vallásszociológiában*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- Ferguson, N. (2011) *Civilizáció – A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Gastil, R. D. (1985) *Freedom in the world: Political rights and civil liberties, 1984-1985*. Greenwood Press, Westport.
- Glahe, F.-Vohries, F. (1989) Religion, Liberty and Economic Development: An Empirical Investigation. *Public Choice*, 62, 3, pp. 201-215.
- Guiso, L.-Sapienza, P.-Zingales, L. (2003) People's Opium? Religion and Economic Attitudes. *Journal of Monetary Economics*, 50, 1, pp. 225-82.
- Guiso, L.-Sapienza, P.-Zingales, L. (2006) Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 20, 2, pp. 23-48.
- Huntington, S. P. (2015) *Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Iannaccone, L. R. (1998) Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36, 3, pp. 1465-1495.
- Jáki Sz. (1990) *A tudomány megváltója*. Ecclesia, Budapest.
- Korpics M.-Wildmann J. (2010) *Vallások és egyházak az egyesült Európában*. Typotex Elektronikus Kiadó.
- Landes, D. S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor*. W. W. Norton, New York.
- Maddison, A. (2003) *The World Economy: Historical Statistics*. OECD, Paris.
- Marx, K. (1859) *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Progress Publishers, Moscow.
- McCagg, W. O. (1985) A sikerhez vezető út. In: Béládi László (szerk.): *Zsidókérdés Kelet-és Közép-Európában*. Fejlődés-tanulmányok, regionális sorozat 3. része. ELTE-ÁJK, Budapest.
- Mueller, J. D. (2015) *A közgazdaságtan megváltása – A hiányzó elem újrafelfedezése*. Mathias Corvinus Collegium, Budapest.
- Müller, O. (2013) *Kirchlichkeit und Religiosität in Ostmittel- und Osteuropa*. Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- Norris, P.-Inglehart, R. (2004) *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- North, G. (1973) *An Introduction to Christian Economics*. The Craig Press, Chicago.
- Novak, M. (1982) *A demokratikus kapitalizmus szelleme*. General Press Kiadó, Budapest.
- PEW Research Center (2010) *Tolerance and Tension: Islam and Christianity in Sub-Saharan Africa*. <http://www.pewforum.org/2010/04/15/executive-summary-islam-and-christianity-in-sub-saharan-africa/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2012) *The World's Muslims: Unity and Diversity*. <http://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2014) *Religion in Latin America - Widespread Change in a Historically Catholic Region*. <http://www.pewforum.org/2014/11/13/religion-in-latin-america/> Downloaded: 06. 19. 2017.
- PEW Research Center (2015) *U.S. Public Becoming Less Religious*. <http://www.pewforum.org/2015/11/03/u-s-public-becoming-less-religious/> Downloaded: 06. 19. 2017.

- PEW Research Center (2017) *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> Downloaded: 05. 25. 2017.
- Pius XI, Pápa (1931) *Quadragesimo anno*. http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html Downloaded: 02. 28. 2018.
- Róna P.-Zsolnai L. (ed.) (2017) *Economics as a Moral Science*. Springer International Publishing.
- Sacks, J. (2007) *To Heal a Fractured World: The Ethics of Responsibility*. Schocken Books, New York.
- Sedláček, T. (2012) *A jó és a rossz közgazdaságtana*. HVG Könyvek, Budapest.
- Schmidt, A. J. (2017) *Hogyan változtatta meg a kereszténység a világot?* Hetek Könyvek, Budapest.
- Schumacher, E. F. (1973) *A kicsi szép*. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest.
- Stark, R.-Iannaccone, L. R. (1994) A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 3, pp. 230–252.
- Tamari, M. (1995) *The Challenge of Wealth: A Jewish Perspective on Earning and Spending Money*. Jason Aronson, Lanham.
- Tawney, R. H. (1926) *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*. Harcourt Brace & Co, New York
- Tomka J.-Bögel Gy. (2011) *Vezetés egykor és most - A Biblia és a menedzsment*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomka J.-Bögel Gy. (2014) *Megéri jónak lenni - A Biblia és a menedzsment II*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomka M. (1996) A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22, pp. 163-172.
- Tomka M. (2009) *Egyház a társadalomban*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth G. (2016) *Gazdasággép - A fenntartható fejlődés közgazdaságtanának kettős története*. L'Harmattan, Budapest.
- Young, C. (2009) *Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500-2000*. http://web.stanford.edu/~cy10/public/Religion_and_Economic%20Growth_Western_Europe.pdf Downloaded: 12. 18. 2017.
- Warner, M. C.-Kilinc, R.-Hale, C. W.-Cohen, A.-Johnson, K. A. (2015) Religion and Public Goods Provision: Experimental and Interview Evidence from Catholicism and Islam in Europe. *Comparative Politics*, 47, 2, pp. 189-209.
- Weber, M. (1905) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest (1982).
- Weber, M. (1920) *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó, Budapest (2007).
- Zamagni, S. (1995) *The Economics of Altruism*. Edward Elgar Publishing, Northampton.
- Zsolnai L. (szerk.) (2010) *Boldogság és gazdaság - A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex Kiadó, Budapest.